

УДК 351.743(477)

ІСТОРИЧНІ УМОВИ ФОРМУВАННЯ СИСТЕМИ ГОСПОДАРСЬКИХ СУДІВ В УКРАЇНІ: АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

Мандичев Д.В., здобувач
Харківський національний університет внутрішніх справ

У статті досліджено історико-правові умови формування системи господарських судів в Україні. На підставі аналізу науково-історичних джерел визначено особливості адміністративно-правового статусу перших установ на території сучасної України, що розглядали господарські спори й конфлікти; простежено історію розвитку системи господарських судів і їх адміністративно-правового статусу; виявлено закономірності виникнення сучасної системи господарських судів.

Ключові слова: господарські суди, арбітражні суди, адміністративні засади, історико-правові умови.

В статье исследованы историко-правовые условия формирования системы хозяйственных судов в Украине. На основании анализа научно-исторических источников определены особенности административно-правового статуса первых учреждений на территории современной Украины, рассматривавших хозяйственные споры и конфликты; прослежена история развития системы хозяйственных судов и их административно-правового статуса; выявлены закономерности возникновения современной системы хозяйственных судов.

Ключевые слова: хозяйственные суды, арбитражные суды, административные основы, историко-правовые условия.

Mandychev D.V. HISTORICAL CONDITIONS OF FORMATION ECONOMIC COURTS IN UKRAINE ADMINISTRATIVE AND LEGAL ASPECTS

In the article the historical and legal conditions of the system of commercial courts in Ukraine. On the basis of scientific and historical sources peculiarities of administrative and legal status of the first institutions in the territory of modern Ukraine that saw commercial disputes and conflicts; examines the historical development of the commercial courts and their administrative and legal status; revealed patterns of emergence of the modern system of commercial courts.

Key words: commercial courts, arbitration courts, administrative principles, historical and legal conditions.

Постановка проблеми. Історія становлення системи господарських судів на території України своїм корінням сягає доби Київської Русі. Однак тоді не існувало відмежування господарської юрисдикції й судовий процес був єдиним для всіх категорій справ. У сучасному ж розумінні господарські суди вперше сформувались у період перебування України під владою Російської Імперії (1807 р.), отримали свій подальший розвиток у радянську добу. Сьогодні процес удосконалення адміністративно-правового статусу системи господарських судів триває, зокрема, у зв'язку з упровадженням судово-адміністративної реформи.

Дослідження історії формування системи господарських судів в адміністративно-правовому аспекті дасть змогу виявити певні закономірності виникнення й розвитку системи управління господарськими судами та простежити шлях від повної залежності від державної верхівки до утвердження їх самостійності й оформлення власної системи управління.

Актуальність теми дослідження підтверджується тим, що нині в науковій літературі більша увага приділяється загальним проблемам історії виникнення господарських судів, однак недостатньо дослідженим залишається питання адміністративно-правового характеру в цій сфері, що в поєднанні з необхідністю комплексного наукового аналізу цього питання зумовлює важливість і своєчасність статті.

Ступінь розробленості проблеми. Окремі аспекти проблеми історії формування системи господарських судів досліджували такі вчені, як А.А. Барікова, Ю.М. Грошевий, С.Ф. Демченко, Н.Ю. Задирака, Р.О. Куйбіда, Л.М. Москович, І.В. Назаров, Л.М. Ніколенко, П.Ф. Пилипчук, С.В. Прилуцький, І.Г. Побірченко, М.М. Хамник, В.І. Шишкін та багато інших. Однак на сьогодні відсутні комплексні дослідження, присвячені визначенню історичних умов формування системи господарських судів в адміністративно-правовому аспекті, що ще раз підкреслює важливість і актуальність запропонованої теми.

Метою статті є визначення адміністративно-правових засад історичного розвитку системи господарських судів в Україні. Для досягнення поставленої мети необхідно виконати такі завдання: проаналізувати науково-історичні джерела у сфері визначення адміністративно-правового статусу перших установ на території сучасної України, що розглядали господарські спори й конфлікти; простежити історію розвитку системи господарських судів і їх адміністративно-правового статусу; виявити закономірності виникнення сучасної системи господарських судів в Україні.

Виклад основного матеріалу. У науковій літературі превалує думка, що, хоча сам арбітраж як засіб розгляду спорів був відомий ще з античних часів, спеціальні торговельні суди вперше згадуються в історії Стародав-

нього Риму. Сучасні господарські суди своїм історичним корінням мають три види комерційних судів: морські, консульські та ярмаркові. Перші купецькі корпорації, а також суди для торговців в Україні з'являються в період Київської Русі, у XII ст. У цей час суд ще не був відділений від адміністрації. Перша спроба створити постійний спеціальний для купецтва суд належить цареві Олексієві Михайловичу (1667 р.), який ухвалив зібрати всі справи купецькі в одному місці [1, с. 5]. Однак ці спроби не отримали належного розвитку.

Початком створення на території України арбітражних судів у сучасному розумінні можна вважати заснування комерційного суду в м. Одеса в 1807 р. Пізніше такі суди були створені у Феодосії (1819 р.) та Ізмаїлі (1832 р.) [2].

За законом від 24 липня 1875 р., функції Одеського комерційного суду скоротились до ведення справ із торгової неспроможності, вексельних позовів і охорони торгового спадку. Започаткування першого комерційного суду саме в Одесі є не випадковим, цьому передувало соціально-економічне становище міста і його географічне положення. Саме створення Одеського комерційного суду є початком відліку історії господарських судів України [3, с. 6].

Комерційні суди проіснували до початку революції й були ліквідовані Декретом Народних Комісарів «Про суд» від 24 листопада 1917 р. [4]. Цим Декретом згадувалось тільки дві форми судочинства – цивільне та кримінальне, здійснення яких покладалось на систему народних судів.

Однак уже у вересні 1922 р. Декретом Ради Народних Комісарів було затверджено Положення про порядок вирішення майнових спорів між державними установами і організаціями [5]. Цим Положенням було утворено систему арбітражних комісій, які діяли при Раді праці і оборони, а також на місцях при обласних економічних радах. Очолювала систему Вища арбітражна комісія при Раді праці і оборони, яка утворювалась у складі голови, що призначався Радою за поданням Народного комісаріату юстиції, і двох членів, які безпосередньо призначалися Радою праці і оборони.

Отже, арбітражні комісії фактично були частиною центрального державного апарату й були підконтрольні виконавчій владі. Водночас таке становище арбітражних комісій було частково виправдане фактом існування виключно державної форми власності, унаслідок чого будь-які господарські спори були можливі лише між державними підприємствами та організаціями.

Ця система проіснувала близько десяти років, однак зміни в соціально-економічному та адміністративному устрої держави зумовили необхідність проведення реформування системи арбітражних комісій. Спочатку функції з розгляду господарських спорів були передані у відання судів, і вже в травні 1931 р. Постановою Ради Народних Комісарів було утворено Державний арбітраж [6].

У порядку державного арбітражу вирішувались усі суперечки, що виникали за укладени-

ми договорами та угодами, й інші майнові суперечки між установами, підприємствами та організаціями усуспільненого сектора. Державний арбітраж створювався при Раді праці і оборони; при економічних радах (нарадах) союзних республік; при радах народних комісарів Української РСР, при крайових і обласних виконавчих комітетах і при виконавчих комітетах автономних областей. Державний арбітраж утворювався в складі державних арбітрів, що призначалися персонально Радою праці і оборони, радами народних комісарів Української РСР, крайовими й обласними виконавчими комітетами, за належністю, тобто тими органами, при яких вони утворювалися.

Для здійснення загального керівництва роботою державного арбітражу призначаються головний арбітр і його заступники. Було також передбачено, що нагляд за діяльністю державного арбітражу здійснювався Радою праці і оборони, економічними радами союзних республік, радами народних комісарів автономних республік, крайовими й обласними виконавчими комітетами за належністю. Ці органи наділялись правом у порядку нагляду скасувати або змінювати рішення державного арбітражу чи передавати справу на новий розгляд [6].

Отже, державні арбітражі були підпорядковані та піднаглядні відповідним радам, які володіли всіма адміністративними повноваженнями, починаючи з призначення арбітрів і закінчуючи скасуванням рішень відповідного арбітражу. Також варто зауважити, що система державних арбітражів не відрізнялась організаційною єдністю, оскільки не існувало зв'язку між вищими та нижчим арбітражними органами: між ними були відсутні відносини влади-підпорядкування.

Ситуація змінилась тільки в 1974 р., коли Радою Міністрів СРСР 17 січня 1974 р. було затверджено Постанову «Про подальше удосконалення організації та діяльності органів державного арбітражу» [7]. Згідно із цією Постановою, для забезпечення єдності діяльності державного арбітражу він був перетворений у союзно-республіканський орган, який являв триланкову систему, де нагляд за нижчими арбітражними органами здійснювали вищі, а місцеві органи державного управління були позбавлені права скасовувати і змінювати рішення державних арбітражів. Відтак запроваджувалась система, організована за прикладом судової, де кожна вища інстанція може здійснювати перегляд рішень нижчих судів.

У 1978 р. правовий статус державного арбітражу був закріплений на конституційному рівні – у Конституції Української РСР 1978 р. [8], а в 1979 р. – деталізований у Законі СРСР «Про Державний арбітраж в СРСР» від 30 листопада 1979 р. [9]. Зокрема, у Конституції УРСР зазначалось, що вирішення господарських спорів між підприємствами, установами й організаціями здійснюється органами державного арбітражу в межах їхньої компетенції [8]. Характерно, що питання діяльності системи державних арбітражів містилось у розділі, присвяченому правосуддю, що фактично зараховувало ці органи до судової системи.

Детальна регламентація діяльності державних арбітражів, порядок їх організації та функціонування визначався в Законі СРСР «Про Державний арбітраж в СРСР». Передбачалось, що створення арбітражів здійснюється Президією Верховної Ради Української РСР за погодженням із Державним арбітражем СРСР. Державний арбітраж СРСР, державні арбітражі союзних і автономних республік, країв, областей, міст, автономних областей і автономних округів становили єдину систему органів державного арбітражу в СРСР. Найвищим органом у цій системі був Державний арбітраж СРСР, який здійснював керівництво всіма органами державного арбітражу, як правило, через державні арбітражі союзних республік. У свою чергу, органи державного арбітражу в СРСР здійснювали свою діяльність під керівництвом, відповідно, Верховної Ради СРСР та її Президії, Верховних Рад союзних і автономних республік і їх Президій, крайових, обласних, міських Рад народних депутатів, Рад народних депутатів автономних областей і автономних округів [9]. Для здійснення керівництва в межах відповідного арбітражного органу Президія Ради відповідного рівня призначала головного арбітра, а також утворювалась колегія арбітражу під керівництвом головного арбітра, яка вирішувала організаційні питання.

Отже, після тривалого перебування арбітражу в складі органів виконавчої влади з відповідним підпорядкуванням система державних арбітражних органів набула статусу судових органів, що на практиці означало не тільки поширення на них основних засад здійснення судочинства в господарських справах, а й зміну порядку управління. Однак, незважаючи на це, ще тривалий час зберігалась радянська модель управління державними арбітражними органами, що була заснована на жорсткому підпорядкуванні всіх без винятку органів центральній владі.

Подальший розвиток подій у цій сфері був пов'язаний із набуттям Україною незалежності й майже одночасним прийняттям Закону «Про арбітражний суд» від 4 червня 1991 р. № 1142-XII [10], Закону «Про внесення змін і доповнень до Конституції (Основного Закону) Української РСР» від 19 червня 1991 р. № 1213а-XII [11] та Арбітражного процесуального кодексу від 6 листопада 1991 р. № 1798-XII [12], який пізніше (у 2001 р.) був перейменований у Господарський процесуальний кодекс у зв'язку зі зміною назви відповідних судів, що з численними змінами й доповненнями є чинним на сьогодні.

Зокрема, Законом від 19 червня 1991 р. було внесено зміни до ст. 161 Конституції УРСР 1778 р., де передбачалось, що вирішення господарських спорів в Українській РСР здійснюється Вищим арбітражним судом Української РСР, арбітражними судами Кримської АРСР, областей, міста Києва. Також зазначалось, що втручання будь-яких органів, організацій і посадових осіб у діяльність арбітрів арбітражних судів щодо вирішення спорів не допускається [11].

На підставі аналізу Закону «Про арбітражний суд» від 04 червня 1991 р. № 1142-XII [10]

можемо виділити такі характерні ознаки організації та функціонування системи арбітражних судів досліджуваного періоду: 1) арбітражні суди утворювались Верховною Радою за поданням Голови Вищого арбітражного суду; 2) арбітражний суд Кримської АРСР, арбітражний суд області, м. Києва складався з голови, першого заступника голови, заступників голови й арбітрів; 3) адміністративні функції в судах покладались на голів і їхніх заступників; 4) фінансування здійснювалось через Верховну Раду.

Отже, саме в цей період відбулось закладення фундаменту сучасної системи господарських судів в Україні: функції щодо розгляду господарських спорів були передані спеціалізованій системі судів; уперше проголошувались принципи законності й незалежності (які у сфері цивільного та кримінального судочинства були впроваджені набагато раніше); запроваджувались основи суддівського самоврядування тощо. Хоча справедливо вказати на те, що все ще зберігався суттєвий вплив органів виконавчої влади та глави держави на діяльність арбітражних судів, зокрема, у питаннях призначення арбітрів і фінансування арбітражних судів.

Прийняття в 1996 р. Конституції [13] незалежної України поклало початок організаційній і функціональній незалежності господарських судів від законодавчої та виконавчої гілок влади, а також було закладено основи єдності системи судів загальної юрисдикції, до яких уходили тепер уже господарські суди (їх було перейменовано у 2001 р.).

У 2002 р. було прийнято Закон України «Про судоустрій України» [14], на підставі якого втрачав чинність Закон «Про господарські суди». Цей закон став однією з перших спроб формування єдиної судової влади, зокрема єдності судів загальної юрисдикції шляхом 1) уніфікації вимог до всіх суддів, установлення єдиного статусу всіх суддів; уніфікації порядку утворення судів, системи і структури судів загальної юрисдикції; 2) уніфікації принципів здійснення всіх видів судочинства; 3) створення єдиного вищого судового органу – Верховного Суду України – спільного для всієї системи судів загальної юрисдикції; 4) утворення єдиної системи органів – кваліфікаційних комісій суддів на чолі з Вищою кваліфікаційною комісією, що були покликані забезпечувати добір суддів, здійснювати дисциплінарне провадження щодо них, вирішувати питання про звільнення з посади; 5) створення єдиної системи органів суддівського самоврядування; 6) формування єдиної системи організаційного та фінансового забезпечення судів і єдиної системи органів, на які покладалась відповідна функція, – територіальних управлінь державної судової адміністрації на чолі з Державною судовою адміністрацією.

На сьогодні чинним є Закон України «Про судоустрій і статус суддів» від 7 липня 2010 р. [15] з унесеними змінами й доповненнями на підставі Закону України «Про забезпечення права на справедливий суд» від 12 грудня 2015 р. [16]. До основних здобутків цього Закону в питаннях формування систе-

ми господарських судів належить передусім підвищення гарантій дотримання суддями принципів верховенства права та законності (розширення підстав і видів дисциплінарних стягнень, удосконалення процедури дисциплінарного провадження, добору кандидатів на посаду суддів тощо), а також підвищення гарантій незалежності й самостійності суддів (підвищення розміру суддівської винагороди, удосконалення системи органів суддівського самоврядування тощо).

Висновки. Отже, на підставі проведеного дослідження можемо зробити висновок, що оформленню сучасної системи господарських судів передував тривалий етап пошуку оптимальної моделі їх організації. В історичному процесі було пройдено шлях від функціонування арбітражних комісій і системи державних арбітражів, повністю залежних, підпорядкованих і підконтрольних центральній владі, до утворення незалежної та самостійної системи господарських судів, яка, однак, є складовою єдиної системи судів загальної юрисдикції. Передумовами переходу на кожний новий етап розвитку господарських судів були відповідні економічні й державно-політичні зміни, починаючи від ліквідації приватної форми власності в радянський період до активізації господарських відносин, виникнення нових форм господарювання, посилення міжнародних відносин на сучасному етапі державотворення.

Подальший розвиток системи господарських судів в Україні спрямований на вдосконалення їх організаційної єдності (проблема існування чотириланкової судової системи), а також покращення штатної та організаційної структури. Саме ці питання мають стати предметом наступних наукових досліджень у цій сфері.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Господарське процесуальне право України : [підручник] / за ред. О.І. Харитонові. – К. : Істина, 2008. – 360 с.
2. Історичний нарис про становлення та розвиток арбітражно-судової системи в Україні // Офіційний сайт Вищого

господарського суду України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.arbitr.gov.ua/pages/125>.

3. Хамник М.М. Формування і розвиток судів в Україні (історико-правовий аспект) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / М.М. Хамник. – К., 2009. – 20 с.

4. О суде : Декрет Народных Комиссаров СРСФ от 24.11.1917 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.libussr.ru/doc_ussr/ussr_39.htm.

5. Положение О порядке разрешения имущественных споров Между государственными учреждениями и предприятиями : Декрет Совета Народных Комиссаров от 21.09.1922 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.libussr.ru/doc_ussr/ussr_1392.htm.

6. Положение о Государственном арбитраже : Постановление Совета Народных Комиссаров СССР от 03.05.1931 № 5 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.libussr.ru/doc_ussr/ussr_3713.htm.

7. О дальнейшем совершенствовании организации и деятельности органов государственного арбитража : Постановление Совета Министров СССР от 17.01.1974 № 60 // СП СССР. – 1974. – № 4. – Ст. 19.

8. Конституція Української РСР від 20.04.1978 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/888-09>.

9. О Государственном арбитраже СССР : Закон СССР от 30.11.1979 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.libussr.ru/doc_ussr/ussr_10132.htm/.

10. Про арбітражний суд : Закон Української РСР від 04.06.1991 № 1142-XII // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1991. – № 36. – Ст. 469.

11. Про внесення змін і доповнень до Конституції (Основного Закону) Української РСР : Закон УРСР від 19.06.1991 № 1213а-XII // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1991. – № 35. – Ст. 467.

12. Господарський процесуальний кодекс України від 06.11.1991 № 1798-XII // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 6. – Ст. 56.

13. Конституція України : Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.

14. Про судоустрій України : Закон України від 07.02.2002 № 3018-III // Відомості Верховної Ради України. – 2002. – № 27–28. – Ст. 180.

15. Про судоустрій і статус суддів : Закон України від 07.07.2010 № 2453-VI // Відомості Верховної Ради України. – 2010. – № № 41–42, 43, 44–45. – Ст. 529.

16. Про забезпечення права на справедливий суд : Закон України від 12.02.2015 № 192-VIII // Відомості Верховної Ради. – 2015. – № № 18, 19–20. – Ст. 132.